

I.С. ТІМУШ,
кандидат юридичних наук
(Київський національний університет внутрішніх
справ)

ПРОБЛЕМА ЄДНОСТІ ПРИРОДНОГО ТА ПОЗИТИВНОГО ПІДХОДІВ ДО ДЖЕРЕЛ ПРАВОВОЇ НОРМАТИВНОСТІ

Ключові слова: *природне право, публічне право, інтегральне праворозуміння, нормотворчість.*

Прагнення подолати дуалізм юснатуралістичного та позитивістського підходів до осмислення сутності права не випадково, мабуть, відносять до основного питання юридичної науки, оскільки така «подвійність» тлумачення природи даного соціо-регулятивного феномена є тією дилемою, з якою неодмінно доводиться стикатися при вирішенні будь-яких інших питань правознавства. При цьому теоретичні дискусії стосовно її розв'язання супроводжують усю історію останнього. Як зазначає в даному плані А.А. Козловський, «відповідаючи на запитання, що пізнається в праві, ми завжди робимо вибір певної природи права. А оскільки ми не маємо гарантії щодо правильності зробленого вибору, то неминуче постає гносеологічне питання щодо самого характеру вибору, питання про те, як робиться вибір взагалі» [4, 33]. Навіть «попри певні оптимістичні твердження щодо наявності методологічної основи для подолання протиріччя між природно-правовим і позитивно-правовим аспектами загального праворозуміння, воно продовжує хвилювати філософів і юристів, породжуючи нові способи бачення права в його найбільш адекватному і досконалому вигляді» [1, 83].

Під «адекватністю» та «досконалістю» праворозуміння тут, очевидно, мається

на увазі міра його відповідності дійсній сутності буття права, на основі якої можна було б синтезувати в єдину та цілісну картину різноманітні форми її суспільного виявлення й реалізації. Складність вироблення такого праворозуміння пов'язана насамперед з численними внутрішніми суперечностями, притаманними самій природі права. Адже воно «об'єднує у своєму реальному бутті матеріальне та ідеальне, об'єктивне і суб'єктивне, іманентне і привнесене. Як і будь-яка інша сфера соціальної практики, право органічно об'єднує те, що вкорінене в «природі речей», і те, що людина привносить до неї своєю активністю, здатністю до пізнання, бажанням змінити світ на свій розсуд... Йдеться про субстанційну єдність і про різнопланові характеристики одного й того ж явища. До речі, якщо належно зважати на такого роду життєву діалектику права, то для нього потрібно шукати відповідного загального визначення; в усякому разі розповсюджене однозначне розуміння права як системи встановлених і підтримуваних державою правил обов'язкової (належної) поведінки виявляється з цього погляду абсолютно непридатним» [1, 83—84].

Саме з метою синтезу праворозуміння на підставі узагальненого визначення буттєвої сутності права в сучасній філо-

софсько-правовій літературі все частіше з'являються спроби концептуалізацій такого синтезу. Зокрема, у вітчизняному правознавстві дедалі популярнішою стає концепція соціального натуралізму, згідно з якою будь-які соціальні явища (у тому числі і матеріалізована в законі правова нормативність) мають розглядатися лише в контексті дії законів природи, оскільки деонтологічні вимоги права «...є не менш природними, ніж фізичні й біологічні, а більш природними, бо вони є вищою формою розвитку природи»... Відповідно, «правознавство стає справжньою наукою тоді, коли досліджує не лише людське, а й природне начало права, тобто коли, вирішуючи основне питання правознавства, визнає, що право є витвором не лише людей, а й природи» [5, 73].

В межах зазначеної концепції визначення змісту права узагальнюється у той спосіб, що право інтерпретується тут як соціальна форма реалізації законів природи, у тому числі й природних законів суспільного життя. Отже, право як цілісний феномен поєднує в собі два взаємопов'язані аспекти: природний *зміст* та соціальну *форму*. Що ж стосується вищезгаданого «сутнісного дуалізму» права, то він долається в контексті розглядуваного підходу за рахунок «підведення» двох іпостасей права під спільну онтологічну основу (а саме — тлумачення правової належності як неприпустимості протиприродної сваволі будь-яких людських дій). Тобто диференціація природного та позитивного аспектів права виявляється при цьому суто гносеологічною, а тому доволі умовною (як і взагалі саме розрізнення «форми» та «змісту»): «природне право» належить розглядати як засіб для відображення «позавольового» змісту права, а «позитивне право» — як відображення його соціальної (суб'єктивно-вольової, «олюдненої») форми, тобто, фактично, того ж самого «природного права», але відтвореного крізь призму людської правосвідомості. Тож, «варто не протиставляти два права між собою: «позитивне право» і «природне

право», а зіставляти їх як два невід'ємні аспекти одного й того ж соціального феномена — права... Відповідно до принципу соціального натуралізму, не існує «природне право» і «позитивне право» як два феномени, що протистоять один одному, а є один феномен — право, що має два невіддільні один від одного аспекти: «природний» і «позитивний» [5, 73].

Право не може залишатися «суто позитивним» (абсолютно довільним), оскільки добробут та злагода суспільного життя людей не можна забезпечити всупереч законам їхнього природного існування. Тому право може вважатися «нормальним» тільки за умови та мірою узгодженості його нормативних начал з такими законами. «Буття нав'язує свої закони і правила існування, неприйняття яких загрожує знищенням і перетворенням у небуття. Перед людиною стоїть завдання виявити ці закони і перетворити їх на правила своєї діяльності, в норми поведінки. В такий спосіб правила буття стають правилами людини. І ті норми, які суперечать законам буття, буттям же і знищуються. Вони не сприяють виживанню індивіда й соціуму, неконкурентноспроможні з масивністю буття. Тому правила поведінки, норми, пов'язані з буттям, ним зумовлені. Тому й право, побудоване на нормах, — онтологічне, воно вкорінене в бутті» [4, 35].

З іншого боку, юридична наука неодмінно має досліджувати «позитивний аспект» права: по-перше, через те, що лише шляхом матеріалізації в формальному законі та забезпечення механізмів встановлення й підтримання на базі прийнятого законодавства відповідного правопорядку реалізація правової належності як такої (а, зокрема, й орієнтирів «природного права») взагалі може бути гарантованою; по-друге, — з метою постійного узгодження директив закону з історично мобільними природними та ціннісними вимірами правової справедливості. Як міркував у даному відношенні ще Г. Кельзен, «якщо навіть зробити свідоме припущення стосовно самої можливості існування певної природно-

правової системи, загальними нормами якої має регулюватися людська поведінка, то тут же необхідно буде визнати й те, що повинен бути принаймні хто-небудь один (чи більше одного), наділений природним правом та доброю волею її реалізації. Це ті, хто, будучи уповноваженими встановлювати та забезпечувати виконання відповідних наслідків, мають бути наділені владою застосування норм природного права до конкретних випадків... А оскільки більшість людей виявляють дефіцит належного розуміння цих норм чи доброї волі (або ж і одного й другого), щоб чинити згідно з вимогами природного права, то цілком ясно, що вони мають бути примушені до цього... Однак така примусова система може бути конституційована лише як позитивна система» [8, 60].

Тобто єдиним засобом реалізації права є його універсалізація, поширюваність на всіх: адже якщо правові норми не визнаються як *спільні* правила взаємовідносин, то вони взагалі ігноруються, будучи позбавленими статусу суспільно-необхідних нормативних засад. В свою чергу, така «універсалізація» передбачає відповідну «формалізацію» правової нормативності: «формула — це мова права, спосіб його існування й розвитку». Хоча «...право не вичерпується формулою, але воно завжди намагається виразитись у формулі й відобразити у ній певні соціальні відносини як чіткі, ясні й однозначні правовідносини. Тому без формул, по суті, немає й права, залишається тільки абстрактна ідея справедливості, яка не має конкретних форм застосування» [4, 33].

Таким чином, виходячи з позиції соціального натуралізму щодо основного питання правознавства, необхідно визнати, що юридична наука повинна бути «природно-позитивістською» [5, 75]. Це означає, насамперед, потребу в її систематичному обґрунтуванні на засадах праворозуміння, синтезуючого в собі ідеї та поняття права як об'єктивної функції соціального регулювання з розумінням юридичного закону як творіння держави.

Йдеться, зокрема, про кореляцію знань як про «внутрішню» (моральну, психологічну, індивідуально-ціннісну тощо) обумовленість упорядкованої поведінки людини, так і про її «зовнішні» обмежуючі чинники (біологічні, екологічні, соціологічні та ін.) [7, 55]. При цьому онтологія такого самообмеження детермінується природним розподілом індивідуальних свобод згідно з відомим кантівським принципом: свобода кожного обмежується умовами, за яких він може співіснувати із свободою кожного іншого за єдиним для них загальним нормативним законом.

З огляду на те, що основним принципом наукового мислення є принцип «об'єктивності, справжня юридична наука» цілком резонно асоціюється із «здатністю пізнавати те, що стоїть «по той бік» волі людей, а саме — закони природи», адже «вивчення правової практики, як і вивчення текстів законодавчих актів, не створює юридичної науки, якщо воно не пов'язане з дослідженням «природного аспекту» права» [5, 75]. Відповідно, робиться висновок про те, що далеко не все сучасне правознавство (зокрема, вітчизняне) можна назвати «юридичною наукою». Наприклад, ті праці, які переважно мають справу з аналізом законодавчих актів та правової практики розцінюються, з цієї точки зору, «не як юридична наука, а лише як тлумачення волі законодавця чи волі громадян (в той час як «науковість» тут визначається виключно «позавольовим» характером отримуваних результатів. — І.Т.), що проявилася у законодавчих актах і в правовій практиці, тобто в «позитивному» аспекті права. Зазначена воля може бути і правовою сваволею (волюнтаризмом), а виявити це можливо лише співставивши її з «природним началом» права» [5, 75].

Правда, тут слід зауважити, по-перше, що цей принцип є своєрідною «візитною карткою» класичної науки, тоді як наука посткласична ґрунтується на постулаті про неможливість отримання «суто об'єктивного» знання про світ, котре було б абсолютно безвідносним до «ціннісної

матриці» світосприйняття людського суб'єкта, а тому в сучасній науці домінує принцип *інтерсуб'єктивності*, згідно з яким людина усвідомлює як власне, так і «зовнішнє» буття лише крізь призму комунікативно створених смислових «еталонів», що несуть в собі концентровані результати «перехресчування» людських вольових імпульсів.

По-друге ж, наука, напевне, буває не тільки теоретичною, але й емпіричною. Тож, відмовляти так званій «догматичній» чи «позитивній» юриспруденції в статусі науки також, мабуть, було б не зовсім коректним.

Нарешті, по-третє, самі вже поняття «аналіз» та «тлумачення» передбачають певну концептуальну основу здійснення уособлених даними поняттями процедур, а тому навряд чи варто беззастережно винести їх за межі наукової сфери (навіть якщо принципові засади аналітичної чи герменевтичної діяльності з часом виявляють свою неадекватність чи хибність).

Отже, концепція соціального натуралізму як синтезуюча основа природного та позитивного права має бути, на нашу думку, дещо уточненою. Передусім у цьому відношенні зауважимо, що ті закони, котрі характеризують природний базис людського буття, хоча й, безумовно, повинні враховуватись при визначенні правової належності, однак вони навряд чи можуть слугувати орієнтирами для останньої; в протилежному випадку (якби «суто природний» порядок міг бути ідеалом порядку суспільного) ніколи б не виникла потреба у певному «надприродному» регулюванні людських відносин. Як раз навпаки, природна організація ґрунтується на «праві сильнішого» як більш здатного до виживання, а також на тій «несвободі», що пов'язана з інстинктивною детермінованістю поведінки. «Однак право, — як писав Г. Гегель, — та всі його визначення засновуються виключно на *вільній особистості*, на *самовизначенні*, котре є скоріше протилежністю *природного визначення*,... а природний стан — є станом

насильництва та порушення права...» [2, 334]. Отже, в даному контексті доцільно вести мову не стільки про *природний* (в натуралістичному сенсі) стан людського суспільства, скільки про *природній* для людини (*гуманістичний*) стан його відповідності тим універсалізованим ціннісним орієнтирам, що стихійно (ненасильницьки, «невимушено», а, отже, саме *природним* чином) складаються в комунікативному середовищі суспільного життя. Відповідно, такі орієнтири є культурно релевантними та історично мінливими, на відміну від природних законів, котрі виявляють значно більшу міру стабільності та безвідносності.

Наприклад, ми практично завжди можемо досить точно визначити, чи працюватиме той чи інший спроектований двигун, чи, скажімо, стійкою виявиться певна будівля тощо ще навіть до початку практичної реалізації накреслених проєктів, покладаючись на розрахунки, засновані на принципах та законах механіки (адже ці засадничі начала є, так би мовити, «ап'юріорними» та єдиними для всіх подібних проєктів). Проте ми навряд чи могли б з такою ж впевненістю екстраполювати в соціальному просторі та часі закони права, навіть якщо вони й будуть визнані «природними». Тому, гадається, досить спрощеною та «неприродньо натуралізованою» буде наступна інтерпретація змісту правової справедливості: «Справедливість, — виходячи з принципу соціального натуралізму, — можна визначити як відповідність проявів волі людей законам природи...» [5, 77].

Річ у тім, що така «відповідність», по-перше, майже ніколи не буває однозначною: природно-суспільна реальність та правова належність не знаходяться у безпосередньому причинно-наслідковому відношенні, вони завжди опосередковані принаймні чинником людської свободи. «Як природа визначається причинністю й необхідністю, так свобода людини визначається метою та обов'язком. Природна необхідність і свобода людини постали як

дві самодостатні реальності, що взаємодіють, перетинаються, але не можуть бути виведені одна з одної... Неоднозначний характер природи цілей людської життєдіяльності та неможливість їх редукції до чисто матеріальних інтересів і фізіологічних потреб зумовлюють наступний висновок: людина, на відміну від тварини, істотно відрізняється тільки духовністю, яка й визначає її сутність і призначення, зумовлене трансцендентальними цілями» [4, 37].

По-друге, самі «мірила природності» та справедливості не є «априорними», передзаданими людському буттю, а перманентно створюються, змінюються, скасовуються та відроджуються разом з трансформаціями «самостворюваної» людьми їхньої власної природно-суспільної сутності. Тому «відповідність людській природі» як критерій правової належності не може забезпечувати суто «механічної» процедури диференціації справедливого та несправедливого з точки зору «природного аспекту» права. Для цього необхідним буде досить багатовекторний інтегральний підхід, що став би методологічною основою координації теоретико-догматичних, онтологічних, культурно-ціннісних, соціально-історичних, процесуально-практичних та інших площин юридичної науки та практики.

Разом з тим, згідно з соціально-натуралістичною концепцією інтегрування природного та позитивного права, критерієм справедливості та істини в праві «має бути природа, а не соціальна практика, бо остання є лише способом пристосування життя людей до природи, її законів, поряд з наукою. Інакше кажучи, практика не є критерієм істини, а є способом відшукування істини, як і наука. Практика людей, будучи проявом їх волі, здатна впадати в суперечність із законами природи, тобто бути протиприродною, не менше, ніж наука. Тому помилковість властива практиці так само, як і науці, а критерієм істинності для тієї й іншої має бути відповідність їх природі, її законам» [5, 74].

Тут одразу ж варто зауважити, на ту обставину, що, з одного боку, як вже зга-

дувалося, світ взагалі не дається свідомості суб'єкта безпосередньо, а лише через певні архетипізовані образи та ідеї, що втілюють в собі структурно-функціональні характеристики практики міжлюдських взаємовідносин того соціуму, в контексті якого відбувається соціалізація особи. Наприклад, осмислення будь-якого феномена (в тому числі, безумовно, і права) є можливим лише у поняттєвій мові; однак не тільки змістові інтерпретації вживаних понять, але й сама логічна структура мислення людини є ментальним відтворенням структури й співвідношень тих практичних дій, які спонукали до виникнення й розвитку аналітичної діяльності розуму. Тому в парадигмі сучасної (посткласичної) раціональності істина розуміється вже не як відтворення «чистої» (абсолютно незалежної від суб'єкта) об'єктивної реальності, а як міра *єдності* людини з природним та суспільним світом, де «суб'єкт» та «об'єкт» перестають бути диференційованими та «інтегруються» в понятті «інтерсуб'єктивності» [6, 42]. Останнє за змістом виражає те, що єдиним каналом отримання наших знань про світобуття є практика комунікативної взаємодії суб'єктів, які прагнуть його усвідомлення. Саме тому не існує «абсолютно об'єктивних» чи «абсолютно суб'єктивних» знань: навіть такий, здавалося б, безвідносний звід «абсолютних істин», як таблиця множення, передбачає умовне (а, відповідно, суб'єктивне) членування реальності на певні «одиниці»; і, навпаки, будь-яка «ірреальна фантазія» конструюється й виражається в образах, елементи яких завжди мають своє реальнобуттєве «коріння»). Так само й право не може бути ні «суто об'єктивним», ані «виключно суб'єктивним».

З іншого боку, людина пізнає правову належність не в природі і не в «об'єктивному бутті» взагалі, а у ціннісних уявленнях про невідповідність суспільного буття певним *бажаням* (а, отже, суб'єктивним) станам свого існування. Тому правова справедливість пов'язується

не стільки з поняттям «істини», скільки з поняттям «правди» (тобто з тим, що «повинно бути», що вважається «правильним», а не лише з тим, що «є зараз» у наявному бутті). Істина ж у праві посідає, у певному розумінні, підпорядковану роль: адже для реалізації «бажаного», «належного» необхідно знати *дійсні* невідповідності між реальним та бажаним, а також ті *потенційно-реальні умови*, в яких бажаний стан буття може хоча б принципово бути досяжним.

До того ж, здійснюваність правової належності визначається не самими лише буттєвими умовами, але й значною мірою детермінована динамікою ціннісного простору, крізь призму якого ця належність завжди торує собі шлях до своєї реалізації (особливо це стосується домінуючих в соціумі моральних цінностей, оскільки саме вони є найближчими «індикаторами правди»). Як слушно, на нашу думку, стверджує А.А. Козловський, «реалізація ідеалів природно-правової парадигми в соціальних відносинах неминуче передбачає дію гносеологічних констант морально-етичного походження, гносеологічну дію ціннісної регуляції поведінки. Автоматичне виконання моральних норм саме тому неможливе, що вони самосуперечливі за своєю природою і вимагають пізнавального розв'язання у формі виявлення

оптимальної міри поведінки як специфічного зняття антиномічності егоїстично-альтруїстичної конструкції добра, блага, справедливості» [4, 39].

Отже, вирішити основне питання правознавства і досягти раціонального синтезу природного та позитивного аспектів права, гадається, неможливо засобами самої лише юриспруденції. Адже тут потрібна інтеграція праворозуміння на базі глибокого та багатогранного аналізу правової справедливості (вже хоча б тому, що питання про співвідношення форм буття та усвідомлення права є безпосередньо похідним від основного питання філософії). При цьому «філософія права... покликана виконувати функцію своєрідного «інтегратора» знань не тільки про право, а й про людину в праві, сприяти переборенню існуючого в теорії правового пізнання дуалізму природно-правових і соціологічних методів...» шляхом «побудови синтетичних теорій, що характеризують людський розвиток» [7, 60]. Концептуальним же ядром таких теорій доцільно визнати систему тих принципових засад, що репрезентують механізми утворення орієнтирів правової належності в самоорганізованому комунікативному середовищі суспільного буття, а також порядок матеріалізації смислових мірил останньої в нормах закону.

Список літератури:

1. Бурлай С.В. Дуалізм «природного» та «позитивного» в праві як філософсько-правова проблема / С.В. Бурлай // Проблеми філософії права. — 2003. — Т. 1.
2. Гегель Г.Ф. Філософія духа / Г.Ф. Гегель // Енциклопедія філософських наук. — Т. 3. — М.: Мысль, 1977.
3. Давид Р., Жоффе-Спинози К. Основные правовые системы современности // Р. Давид; [пер. с фр. В.А. Туманова]. — М.: Междунар. отношения, 1997.
4. Козловський А.А. Гносеологічні принципи права / А.А. Козловський // Проблеми філософії права. — Т. 1. — № 1—2.
5. Костенко О.М. Основне питання правознавства з позиції соціального натуралізму / О.М. Костенко // Проблеми філософії права. — 2003. — Т. 1.
6. Поляков А.В. Постклассическое правоведение и идея коммуникации / А.В. Поляков // Правоведение. — 2006. — № 2.
7. Селіванов В.М. Право і закон (філософський погляд на співвідношення права і закону) / В.М. Селіванов // Проблеми філософії права. — 2005. — Т. 3. — № 1—2.

8. *Kelsen H. The State and Natural Law. The Idea of Natural Law / H. Kelsen // Ukrainian Law Review. — 2003. — No. 7(12).*

РЕЗЮМЕ

В статті розглядаються проблеми єдинства природного і позитивного підходів к истокам правової нормативності.

SUMMARY

In the article the problems of unity of natural and positive approaches to the sources of legal normativeness are considered.

Рекомендовано кафедрою теорії та історії держави і права

Подано 13.10.2010.